

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:2 • 2010

Monster i förvandling

Av Bo Eriksson

Matthew Beresford, *From demons to Dracula: the creation of the modern vampire myth* (Wiltshire: Reaktion 2009). 240 s.

Bettina Bildhauer & Robert Mills, *The monstrous middle ages* (Cardiff: University of Wales press 2003). 236 s.

Jan Bondeson, *Freaks: the pig-faced lady of Manchester square & other medical marvels* (Gloucestershire: Tempus 2006). 334 s.

Caroline Walker Bynum, *Metamorphosis and identity* (New York: Zone books 2001). 280 s.

Marry Wiesner-Hanks, *The marvelous hairy girls: the Gonzales sisters and their worlds* (New Haven and London: Yale university press 2009). 248 s.

"It has been said of *Beowulf* itself that its weakness lies in placing the unimportant things at the centre and the important on the outer edges [...] I think it profoundly untrue of the poem, but strikingly true of the literature about it."¹ Orden må låta beskedliga men var i sin tid och sitt sammanhang ett utkastat stridsäpple mot forskare sysselsatta med *Beowulfkvädet* (ett diktverk nedskrivet på fornengelska någon gång mellan 700 och 1000). De inbäddade kritiska orden framfördes av en i vanliga fall timid man med professors grad i fornengelska, John Ronald Reuel Tolkien (1892–1973), vid en föreläsning med titeln "The monsters and the critics" (The Sir Israel Gollancz Memorial Lecture), som han höll i The British Academy den 25 november 1936. I dag har J. R. R. Tolkiens vetenskapliga insatser och gärningar hamnat i skuggan av hans sagor. Det är synd. Av texten att döma – han var känd för att mumla, varför nyanserna i det han sade inte kanske kom fram vid själva det muntliga framträdandet – höll Tolkien ett föredrag som var både klarsynt och nydanande, ja, rent av briljant. Med sin kritik av kritikerna förnyade han det äldre litteraturhistoriska forskningsfältet.

Hans tes var att forskarna, kritikerna, hade reducerat berättelsens monster – träskvarelserna Grendel och Grendels moder samt en eldsprutande drake – till enbart fantastiska inslag i en berättelse om hjälten Beowulf. Det

1. J. R. R. Tolkien, *The Monsters and the critics and other essays* (London 2006) s. 5. Föredraget trycktes första gången i The British Academy:s skriftserie *Proceedings*, vol. XXII (1937), men har sedan publicerats i olika utgåvor.

gångse synsättet var att *Beowulfkvädet* var en historisk källa för anglosaxisk tid och att monstren utgjorde onödiga och störande utvecklingar. Tolkien däremot ansåg att den gamla dikten skulle betraktas som litteratur och inte som historisk källa: med sitt litterära trollspö förvandlade således Tolkien Grendel och de andra "drakarna" till berättelsens centrala figurer.

Mycket har förändrats sedan Tolkien höll sitt föredrag. I forskningen om monster har en omfattande utveckling ägt rum, vilken resulterat i en ökad teoretisk medvetenhet. Spännande resultat har kommit fram som i flera avseenden förändrat synen, inte bara på monster utan också på medeltidens och den tidigmoderna epokens kultur och samhälle. I dag utgör drakar, "freaks" och vampyrer en väg in i kulturen vare sig den är att räkna som medeltida eller postmodern. Dessutom: just genom att monster räknas som något perifert, avlägset, främmande och normbrytande inom en kultur har de så mycket att berätta om vad som definierade det normala och utgjorde det normerande i tiden.

I Sverige har tyvärr den historiska forskningen om monster förblivit ett relativt okänt och outforskat område. Självklart finns det studier som indirekt berör monster, men något större självständigt eller eget utrymme har de inte fått inom akademien.² Med denna korta översikt vill jag dels ge inblick i ett dynamiskt forskningsfält som integrerar vetenskaper som filmvetenskap, litteraturvetenskap och psykoanalys, dels argumentera för välriktade insatser från svenskt håll. Någon heltäckande bild är det inte frågan om: översikten ämnar enbart ge en insyn, men förhoppningsvis kan denna stimulera till vidare läsning och studium. Eftersom forskningen om monster som regel följer indelningen av västerlandets historia i medeltid, tidigmodern tid och modern tid görs också så här. Jag ämnar lyfta fram några centrala problemområden som under de senaste decennierna har belysts i olika internationellt uppmärksammade och inflytelserika studier med inriktning på monster och det monstrosösa.

Monster på medeltiden

Monster kommer av latinets *monstrare* med betydelsen "att visa" och av *monere* "att påminna om", "att varna". Monster, *monstrum*, utgjorde således tecken, järtecken, en varning till människan. Under senantiken och kristendomens inflytande tolkades monster som bevis på Guds stora makt

2. Ett undantag är arkeolog Anders Kaliffs populärvetenskapliga *Dracula och hans arv: myt, fakta, fiktion* (Stockholm 2009).

– kalvar födda med två huvuden, hundhövdade människor och enhörningar blev till gåtor som sade något om världens ordning. Monster antog allsköns skepnader under medeltiden, även om vissa former – blandformer och hybridvarelser – blev mer framträdande än andra. De vann även insteg i det allra heligaste. I skriften *Pictor in Carmine* (tidigt 1200-tal), troligen skriven av cisterciensmunken Adam av Dore, kritiseras i skarpa ordalag att katedraler och sockenkyrkor utsmyckas med ”dåraktiga bilder” och ”missbildade monster” – sådana saknade helt mening, hävdade författaren.

Med utgångspunkt i den upprörde munkens kritik av det oheliga bruket, problematiserar och fördjupar de båda engelska historikerna Bettina Bildhauer och Robert Mills i antologin *The monstrous middle ages* (2003) kunskapen om medeltida monster. Syftet är att belysa de kulturella betydelsemonster hade under medeltiden; att finna den underliggande ”mening” som den kritiserande munken inte ansåg fanns i de monstruösa utsmyckningarna.

En central utgångspunkt för antologins redaktörer har varit att det inte går att tala om *en* diskurs om monster under medeltiden – monster dyker upp i olika sammanhang.³ Bestar och odjur⁴, hybrider⁵ och monsterraser⁶ fanns representerade i de flesta genrer och deras betydelse sträckte sig långt utanför bildningens trånga boksidor. En av bokens teser är att monstren närmade sig den enskilda människan under medeltiden. Monster började hemsöka människan i hennes vardag i skepnad av demoner, andeväsen, spöken, som verkliga bestar (vargar, björnar och andra rovdjur) eller som fantasiskapelser (gripar, drakar och basilisker). En familjemedlem, granne eller präst kunde vara djävulen i förklädnad. Natten och mörkret blev farligt och diaboliserades i kontrast till det frälsande ljuset. Monstren kunde även uppträda i mänskliga former, till exempel som judar eller muslimer.

3. "Essays here advance the subject by suggesting that monstrosity is not simply a phenomenon confined to particular visual, literary or philosophical genres: while monstrous and demonic forms are not necessarily given the same weight in sermons, saints' lives, mystical writings, theological discussions or chronicle entries as they are in the travels writings, romances and afterlife visions around which explorations of the topic have traditionally clustered, the assumption that monsters can be located within a clearly demarcated range of contexts and functions is usefully problematized here." (s. 6.)

4. I medeltida djurböcker, *bestiarier*, blandas fabeldjur som drake, mantikora och grip med hästar, hundar och lejon, med flera andra verkliga djur.

5. En hybrid var en förvriden blandning mellan djur och människa, människa och människa eller människa och växt. De fanns till exempel i marginalerna i illuminerade bokverk.

6. Monsterraser var människor i förvanskade former som sades befolka det sällsamma Östern, till exempel hundhövdade och enfotingar.

En annan utgångspunkt har varit att monster inte enbart kan ses som vanskapta kroppar. Även Jesus jämfördes med och framställdes som monster, påpekas det i boken. I de engelska mystikernas Margery Kempe (d. 1438) och Julian av Norwich (d. 1416) visioner och drömsyner framträdde Jesus som ett slags hybrid av blandade roller och genus. De fjärrskådande kvinnorna beskrev Kristus som en moder som ger sina barn mjölk ur bröstet.

Kopplingen mellan det monstrosa och kvinnors kroppar återkommer i andra artiklar. Kvinnors menstruation var något "monstruöst". Latinets *menstrum* skrevs ibland av skrivare medvetet som *monstrum*: "menstrual blood represents a violation of the boundaries of the body: it is both part of the body and at the same time leaves its confines." (s. 91.) Också den utbredda rädslan för natten och mörkret förbands med synen på kvinnan: "The Church's fear of the night paralleled their fear of the female body: both represented hidden and real dangers that needed to be conquered; both led to sin." (s. 140.)

Monster pekade ut vad som var kristet och vad som var att räkna till "hedniskt" och "kätterskt". På det sättet bidrog vidunder och bestar till att skapa regler för det sociala livet (bland annat genusordningen). Monster satte fokus på vad som var mänskligt respektive icke-mänskligt samt skilde ut djuren från bestarna.

En fördel med antologin är att den tar ett brett grepp på monster samtidigt som den fördjupar vår teoretiska förståelse. Men utgivarna har missat en viktig aspekt på den medeltida monsterkulturen: kroppar och monster är en sak, hur de antagit sina deformerade former en annan. Förvandling i sig kunde också verka skrämmande. Caroline Walker Bynum (2001) analyserar i *Metamorphosis and identity* de uttryck som rädsla för förvandling tog sig under 1100- och 1200-talen – "the fundamental fact that something can become something else". Utifrån bland annat resenären Geraldts av Wales berättelse om varulvar på Irland och Walter Maps samlingar om sällsamma berättelser, problematiserar Walker Bynum förtjänstfullt förvandling, eller *metamorfos* som grekerna sade, som term och företeelse. Särdeles populärt blev temat om förvandling av människa till varg och varg till människa, det vi etiketterar varulvar. Temat behandlades i den världsliga underhållningslitteraturen, utreddes inom teologin, avbildades i konsten och diskuterades i naturalfilosofiska verk. Walker Bynum talar om en "werewolf renaissance" under sent 1100-tal.

Framställningens kärna är att idéerna om förvandling förändrades på högmedeltiden. Det som tidigare varit ett beklagligt faktum, att det levande kunde omvandlas från en entitet till en annan, blev under trycket av 1100-talets bildningsrenässans en farlig och skrämmande metamorfos. Det fanns de som tvivlade. Filosofen Marius ansåg i *De elementis* (1160-tal) att djur, växter och mineraler inte kunde förvandlas till varandra. Kyrkofadern Augustinus hade menat att det var omöjligt för en människa att förvandlas till djur och vice versa; sådana förvandlingskonster var illusioner skapade av demoner. Å andra sidan ansåg teologer att änglar inte var en produkt av människans inbillning och föreställning – de var lika verkliga som Guds mirakel och antog fysiska kroppar när de rörde sig i världen. Det fanns en levande tradition av Ovidius poesi, mirakelsamlingar och sällsamma berättelser: förvandling var en realitet.

För att ge ytterligare skärpa åt sin tes skiljer Walker Bynum konceptuellt mellan metamorfos och hybrid. Det senare var en form av utsmyckning i marginalerna i illuminerade bokverk och hade inget att göra med förändrade idéer om förvandling. "The hybrid expresses a world of natures, essences, or substances (often diverse or contradictory to each other), encountered through paradox; it resists change. Metamorphosis expresses a labile world of flux and transformation, encountered through story." (s. 29f.) Metamorfof är en process, hybrid är det inte. Metamorfof förutsätter en berättelse eller en förhistoria av något slag, till exempel Gerald's av Wales historia om en man och en kvinna som förvandlades till varulvar. Detta kräver inte hybriden: den är sig själv nog.

Det är uppenbart att svensk medeltidsforskning har mycket att hämta från forskningen om monster. Blandformer, hybrider, odjur, deformerade kroppsframställningar över det främmande och annorlunda, förvandling och metamorfos fanns representerade även i Sverige, såväl i text som på bild. Självklart finns svenska studier som indirekt behandlat frågan om monster och det monstrosa.⁷ Vad som efterlyses här är mer riktade undersökningar samt en tydligare medvetenhet om olika teoriers förklaringsmöjligheter i syfte att utöka förståelsen för monster som ett allmänskligt fenomen.

7. Till exempel Lena Liepe, *Den medeltida kroppen: kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid* (Lund 2003) s. 17ff, 76ff.

Monster under tidigmodern tid

Under tidigmodern tid tog diskurserna om monster en annan vändning. Den medeltida bestiarietraditionen, vilken omhuldat fabeldjur som drake, mantikora och basilisk, upphörde under senmedeltiden. I dess ställe växte zoologin fram. Landvinningar inom medicinen revolutionerade synen på människan och kroppen. En ny typ av verkliga monster dök upp: "freaks" ("missfoster"). De visades upp under förnedrande former på torg och vid marknader eller levde ett relativt gott liv som hovmän eller hovfröknar vid de europeiska furstehusen. Eftersom tiden var annorlunda har forskarna om monster under tidigmodern tid fått utgå från andra frågeställningar än medeltidsforskarna.

Ett exempel utgör Jan Bondeson, till vardags lärare i medicin vid Cardiff University. Han har i flera verk skrivit om de europeiska "freaken". I *Freaks: the pig-faced lady of Manchester square & other medical marvels* (2006) följer Bondeson människor som fötts med fysiska abnormiteter från 1500-talet fram till vår tid, till exempel siamesiska tvillingar, personer av extrem längd, dvärgar, sjukligt feta, ludna (i ansiktet och på kroppen) och behornade. Dessa människors öden utgör inte sällan en lika grym och tragisk historia som det spratt generna spelat dem. Berättelsen om Julia Pastrana, en luden kvinna från Mexiko som på 1850-talet visades upp i Amerika och Europa och var en av tidens stora sensationer, åskådliggör hur man utnyttjade människor födda med abnormiteter. Hon gifte sig med en Mr Lent, som tog henne med på en turné runtom i Europa för att människor skulle få ta och klämma på henne, ja, till och med undersöka hennes könsorgan. Hon blev gravid men dog i barnsäng; även barnet avled. Historien om henne borde ha slutat där men gör inte det. I rent kommersiellt syfte mumifierade mannen hennes och barnets kroppar och visade sedan upp dem till allmän beskådan i London. Efter att även han gått bort, hamnade Julia Pastrana och barnet i en låda, vilken under andra världskriget plötsligt dök upp i Sverige och på 1950-talet återfanns i Linköping. Efter en lika osannolik och smaklös utställningsturné i Sverige på 1970-talet lär hennes kropp i dag vila i gömmorna på ett anatomiskt institut utanför Oslo.

Det faktum att Julia Pastrana mumifierades och hela den makabra historien om hur hon och hennes barn vandrade in i vår tid och vårt land (även om där finns en hel del källkritiska frågetecken), får ändå sägas utgöra undantag i freakens historia. För en god sak med Bondesons fallstudier är att

inte alla freaks skildras som offer, även om de utsattes för en påträngande nyfikenhet från en okänslig omgivning. En del av olycksbarnen levde goda liv. Den musikaliskt begåvade flickan Barbara Uslerin, som var född hårig (1629), lärde sig tidigt att spela cembalo så väl att föräldrarna sände henne på turné till bland annat Köpenhamn, London och Paris. Hon gifte sig, och mannen blev hennes manager men, till skillnad från vad som var fallet med Juliana Pastrana, kom pengarna båda till del.

Bondeson menar sig kombinera ett medicinhistoriskt perspektiv, som innefattar ett diagnosticerande av "monstren", med etnologi och litteratur- och kulturhistoria. Huruvida han har diagnosticerat rätt kan inte jag bedöma – för det krävs kunskaper inom medicin och genetik – men den andra delen av hans metod kan jag bättre värdera. Att citera ur tidningar och samtida medicinska arbeten är inte tillräckligt för att göra en studie till etnologisk, litteraturvetenskaplig eller kulturhistorisk – det kräver en metodik som sträcker sig utöver en redogörelse. Eftersom en sådan dessvärre saknas, famlar stundom Bondeson i blindo. Han kan inte förklara varför det inte dök upp fler ludna freaks i Europa efter Barbara Uslerin och fram till att Julia Pastrana ännu scenen på 1800-talet. Hade intresset svalnat eller föddes inga? Med tanke på att sjukdomen som förorsakade behåringen, *hypertrichosis universalis* (riklig behåring, ofta i ansikte), är genstyrd, borde det ha funnits människor som var bärare av den även under den tysta perioden. Man vet i dag att cirka 50 individer i världen sedan 1500-talet säkert har haft denna sjukdom. Inte heller lyckas han ge en övertygande förklaring till varför man i samtiden fascinerades av freaks. Att somliga visade upp dem mot betalning är begripligt, beaktat de stora inkomster "monstren" inbringade, men det förklarar inte varför åskådarna strömmade till. Ett resonemang kring vårt begär efter det abnorma och avvikande hade varit på sin plats i en annars intressant och viktig studie av människor i marginalen.

Marry Wiesner-Hanks sysslar också med freaks i *The marvelous hairy girls: the Gonzales sisters and their worlds* (2009), men koncentrerar sin framställning till en familj. Utifrån tre systrar, flickorna Gonzales, och bröderna och fadern som också led av samma sjukdom, beskriver och analyserar hon hur man under senmedeltid och tidigmodern tid såg på det avvikande. Fadern, Petrus Gonzales, "upptäcktes" på Kanarieöarna (Tenerriffa) på 1540-talet och fördes till det franska hovet. Där gifte han sig och fick barn, av vilka, som sagt, flera var bärare av *hypertrichosis universalis*.

Familjen blev känd i Europa, de reste runt och visades upp och finns även avbildade i flera verk, till exempel i vetenskapsmannen Ulisse Aldrovandis *Monstrorum historia* (1595). De finns även dokumenterade i samtida vetenskapliga utredningar, medicinska rapporter, brev, diplomatrappporter samt i födelse- och dödsregister.

Wiesner-Hanks tes är att Gonzales familj var såväl märkliga freaks och monster som respekterade hovmän och hovfröknar under renässansen. "This double identity made them intriguing, both in their own day and in ours." (s. 5.) Deras historia berör flera teman. Ett var de spanska erövringarna av Kanarieöarna, en ö som spanjorerna utnyttjade som anhalt på väg västerut – Petrus utgjorde bara en av många "vildar" som civiliserades. Det andra temat handlar om religionskrigen och den häxjakt som bedrevs på människor med annorlunda trosuppfattning – familjen Gonzales klarade sig undan förföljelserna. Det tredje temat berör renässansen, hoven och hovlivet; de tillhörde samhällseliten. Det fjärde temat, slutligen, utgörs av vetenskap och medicin. "The study of abnormal people and animals was a key way that learned men examined the world around them and developed theories about how that world worked." (s. 9.)

Till skillnad från Bondeson, som inte problematiserar den historiska kontexten, arbetar Wiesner-Hanks uttryckligen med en genusproblematik. Samtidens syn på Gonzales systrar som till hälften monster, till hälften människor, korresponderade med tidens syn på kvinnan, menar hon. "The lives of the Gonzales sisters highlight this complex relationship between beastliness, monstrosity, and sex." (s. 10.) Hennes studie av systrarna utvidgar på så sätt forskningen om monster och freaks genom att den integrerar genus. Bara för att flickorna led av en sjukdom som gjorde dem avvikande i fråga om hårväxt, betyder inte det att de också var könlösa.

Moderna och postmoderna monster

1900-talets tekniska landvinningar ändrade förutsättningarna för diskurserna kring monster. King Kong, Godzilla och Aliens med flera skrämmande varelser erövrade populärkulturen genom filmduken. Andra exempel utgörs av Anne Rice kulturförklarade bok *Interview with the vampire*, som även filmatiserades med den amerikanske skådespelaren Tom Cruise i huvudrollen, och TV-serien *Buffy the vampire slayer*. Just dessa båda demonstrerar med tydlighet hur svårt det är att ta livet av vampyrer – något som också arkeologen Matthew Beresford visar med övertygelse i *From demons to Dra-*

cula: the creation of the modern vampire myth (2008). Hans studie får här tjäna som exempel på hur forskare om monster i modern populärkultur gärna utgår från monster på filmduken och sedan söker sig bakåt i tiden.

Företeelsen med blodsugande nattvarelser är äldre än själva termen. Första gången ordet vampyr, "vampire", dök upp i det engelska språket var 1736, påpekar Beresford inledningsvis. Betyder det att det inte fanns några vampyrer i England före 1700-talet? Självklart inte, menar han och hänvisar till bland annat den engelske historikern Williams av Newburgh *Historia rerum Anglicarum* (omkring 1198), ett historiarbete som täcker perioden 1066–1198. I det verket talas det mycket om vampyrliknande gengångare som hade natten och mörkret som sin tid och boning, men de uppvisade andra drag än vår tids Dracula.

En fördel med Beresfords studie är just att han inte börjar vampyrens historia med schablonbilden av Dracula som vampyrernas Vampyr, en historisk reminiscens av den blodtörstige vojvoden Vlad II Dracul, "Vlad pålspetsaren" (d. 1476). Nej, hans färd i skräcktunneln tar sin början i antikens Grekland och Rom, för att sedan passera både medeltid och tidigmodern tid, och slutmålet utgörs av filmdukens Dracula. Det finns ingen typisk vampyr, menar Beresford, utan under historiens gång har vampyren antagit olika skepnader beroende av kulturen. "In essence, the vampire reflects an ever-changing being that bears relevance to the culture it exists in." (s. 201.) Dagens Dracula, som i rädsla för dagsljus och vitlök ligger nedbäddad i sin kista i väntan på natten, befinner sig långt från antikens osaliga vampyr, som var vare sig död eller levande. Det signifikanta med vampyren, oavsett tid och kultur, är just att den sägs leva fastän den är död. Det är vampyrens övervinnande av döden som gör den till en sådan fruktad och lockande varelse, menar Matthew Beresford i sin spännande studie.

Så vad är ett monster?

För Tolkien stod allt klart: "Beowulf's dragon, if one wishes really to criticize, is not to be blamed for being a dragon, but rather for not being dragon enough, plain pure fairy-story dragon." (s. 17.) Han ville befria monstren genom att leda draken bort från de historiska källornas fängelse – deras rätta plats var i stället skönlitteraturens (det vill säga sagans värld). Drastiskt uttryckt kan man säga att det i dag är ett omvänt synsätt som gäller: även monster i litteraturen utgör en väg till historisk förståelse av forna tider och kulturer. I dag betonas kroppen; hur människan i alla tider ma-

terialiserat sina uttalade föreställningar om olika slags värden på fiktiva och verkliga monsterkroppar.⁸ Allt och alla kan vara monster – det är den aspekten på det monstuösa som gör monstren skrämmande.

Sammanfattningsvis: Den centrala frågan inom den historiska forskningen om monster har varit vad eller vilka som under olika tider utgjort monster. Monster har fått tjäna som en projektionsduk för människors rädsla, hat – och begär. Mycket har skett sedan J. R. R. Tolkiens dagar. Som Jeffrey Jerome Cohen så träffande påpekar: Tolkien betonade vikten av att studera *Beowulfkvädet* trots dess monster. I dag studeras samma dikt tack vare dess monster.⁹

8. Om detta och för en teoribildning kring monster, se Jeffrey Jerome Cohen (red.), *Monster theory: reading culture* (London 1996).

9. Jeffrey Jerome Cohen, *On giants: sex, monsters, and the middle ages* (London 1999) s. 1.